

Czasopismo „Biser” jako nośnik idei oświaty wśród bośniackich muzułmanów. Wartość progresywna i koncepcja emancypacyjna

ABSTRACT: Kurtok Antonina, *The “Biser” magazine as a medium of the idea of education among Bosnian Muslims. Progressive values and the emancipatory concept*, “Poznańskie Studia Slawistyczne” 27. Poznań 2024. Wydawnictwo “Poznańskie Studia Polonistyczne,” Adam Mickiewicz University, Poznań, pp. 123–139. ISSN 2084–3011.

The paper discusses the role and the importance of the “Biser” magazine as a medium of the idea of education among Bosnian Muslims with its progressive values and emancipatory concept. We will describe the socio-political circumstances caused by the occupation of Bosnia and Herzegovina by Austria-Hungary in 1878, its annexation in 1908 and the situation of Muslims in this new reality. We also identify the most important institutions as tools for the education of Bosnian Muslims. So too are the conditions of the creation of the “Biser” magazine, its significant assumptions and goals. Main attention was paid to the presented religious values and dogmas of Islam and their impact on the emancipation of the Bosnian community. We conclude that this magazine has great merits for Bosnian Muslims, both in spreading awareness of the importance of education among them, promoting the ideas of enlightenment, progressive values and modernization, as well as emancipation.

KEYWORDS: Biser; Bosnia and Herzegovina; Bosnian Muslims; education; emancipation

Po okresie panowania osmańskiego w Bośni i Hercegowinie tamtejsi muzułmanie poddani zostali presji szeregu zmian. Biorąc pod uwagę ich ponadczterowiekowe funkcjonowanie w orbicie kultury i cywilizacji orientalno-islamskiej, austro-węgierska okupacja Bośni i Hercegowiny (1878) zwieńczona aneksją tychże terytoriów (1908) wymusiła istotną reorganizację życia społeczno-politycznego *sensu largo* oraz redefinicję struktury charakteru i działań wielu jej podmiotów. Pojawienie się tamże administracji austro-węgierskiej w literaturze przedmiotu określane jest najczęściej mianem „jednego z najbardziej przełomowych momentów w bośniacko-hercegowińskiej historii” (Kasumović, 2023, 220), które implikowało społeczno-polityczny przewrót (cf. Rizvić, 2001, 9) mający swe głębokie, rozległe i (temporalnie) dalekosiężne konsekwencje. Zdaniem Eminy Memiji i Lamiji Hadžiosmanović okres ten był szczególnie dotkliwy dla Boszniaków¹, którzy „ovo vrijeme doživljavaju veoma teško, osjećaju se iskorijenjenima iz višestoljetne orijentalne civilizacije, a novo pred njima je nepoznato, neizvjesno. Orijentacija na novonastalu situaciju bila je bolna i dugotrajna” (1998, 5).

Mimo że – formalnie, na mocy zawartego w kwietniu 1879 roku porozumienia – rządy austro-węgierskie nie miały na celu ograniczenia suwerenności władzy sułtana, zaś „oficjalnie polityka Wiednia opierała się na poszanowaniu tradycji i zwyczajów Bośni i Hercegowiny”² (Kasumović, 2023, 220), to w praktyce postępowanie administracji austriackiej w wielu przypadkach przeczyło tymże ustaleniom. Stronnicy dworu wiedeńskiego tłumaczyli swoje działania faktem prowadzenia

1 W niniejszym artykule, zgodnie z upowszechnioną i obowiązującą współcześnie nomenklaturą, stosowne są wymiennie określenia Boszniak i bośniacki muzułmanin, mimo świadomości, że zakres obu tych pojęć nie był w pełni synonimiczny w okresie, o którym traktuje tekst.

2 Noel Malcolm przytacza w monografii *Bosna. Kratka povijest* szereg przykładów z zawartego porozumienia, które nie znalazły swego potwierdzenia w rzeczywistości: „Sporazumjeli su se da sam «čin aneksije» neće «dovesti u pitanje vrhovnička prava Njegova Carskog Veličanstva Sultana»; da će osmanlijski novac ostati u opticaju; da će upravni aparat zaposliti turske službenike i rodene Bosance; da će muslimani uživati punu vjersku slobodu; da će se ime Kalifa-Sultana i dalje spominjati u molitvama petkom. Od svih tih obećanja jedino su se ova dva posljednja dokraja poštovala” (2011, 253–254).

„misji cywilizacyjnej” utożsamianej częstokroć z procesem europeizacji (cf. Kodrić, 2019, 25), której prymarnym celem miała być walka z zacofaniem tamtejszego społeczeństwa, wsparcie jej rozwoju i postępu, m.in. za pomocą inkorporacji dziedzictwa kulturowo-cywilizacyjnego Zachodu, zaś w rezultacie pełnoprawne włączenie ziem i ludności BiH w obręb systemu i wartości immamentnych dla świata zachodniego. Sanjin Kodrić nazywa ów proces repatriacją kraju na łono kultury i cywilizacji europejskiej (cf. 2019, 25). Austro-węgierskim narzędziem (r)ewolucji społeczeństwa bośniacko-hercegowińskiego stały się przede wszystkim gospodarka, kultura i edukacja. Przy czym to oświata miała stanowić najważniejszy instrument zespolenia zajętych terenów z habsburską macierzą (cf. Kasumović, 2023, 220).

Okres obecności austro-węgierskiej w Bośni i Hercegowinie spotkał się z nadal przebiegającym wśród Boszniaków odrodzeniem (*preporod*)³ duchowym, obejmującym przede wszystkim sferę kulturalno-literacką, oraz narodowym (cf. Rizvić, 2001, 9–12). Zwiastun nadchodzących zmian (przypadający na lata 60. i 70. XX wieku) stanowiły m.in. artykuły publikowane na łamach periodyku „Sarajevski cvjetnik” (1868–1872) redagowanego przez Mehmeda Šakira Kurtćehajicia, paralelnie i w takim samym brzmieniu, w dwóch wersjach językowych – po turcku arebicą i w języku narodowym (bośniacką ijekawicą) cyrylicą. Publicystyczno-literacka działalność Kurtćehajicia, będącego „jedną z czołowych postaci forsujących w swoim środowisku oświeceniowe idee postępu i racjonalizmu, przeciwstawionego zaściankowemu konserwatyzmowi i braku zaufania do zdobyczy nowoczesności” (Jawoszek, 2018, 22), znamionująca zwrot ze Wschodu na Zachód, położyła podwaliny pod „(...) pokret narodnog buđenja i bosansko-muslimanskog slavenskog duha, koji će kroz ovako otvorena vrata nezaustavno krenuti petnaest godina kasnije, obuhvatiti cio narod i trajati puna tri desetljeća”

3 Uznaje się, że epoka tzw. odrodzenia obejmuje okres 1878–1918 lub 1887–1918. W pierwszym przypadku ramy temporalne wyznaczone zostały wyłącznie w oparciu o wydarzenia o charakterze (geo)politycznym – aneksja BiH oraz koniec pierwszej wojny światowej, w drugim zaś za symboliczny początek odrodzenia uznaje się wydanie dzieła Mehmed-bega Kapetanovicia Ljubušaka *Narodno blago*, tj. zbioru „narodnog stvaralaštva”. (cf. Memija, Hadžiosmanović, 1998, 8; cf. Kodrić, 2019, 52–53).

(Rizvić, 2001, 9). Zaszczepiana przez Kurtóehajicia koncepcja racjonalnego oświecenia i europeizacji w oparciu o działalność kulturalno-literacką w duchu nowoczesnym (cf. Jawoszek, 2018, 23; Rizvić, 2001, 9–12) znalazła swój oddźwięk w kolejnych dziesięcioleciach w aktywności mużułmańskich elit literackich i – jak wskazuje Rizvić – pierwszej generacji pisarzy bośniacko-muzułmańskich tworzących w języku narodowym w alfabecie łacińskim i cyrylicy (cf. Rizvić, 2001, 9). Nałożenie się na siebie kilku czynników – napływ tendencji europeizacyjnych w drugiej połowie XIX wieku (również z Imperium Osmańskiego; cf. Kodrić, 2019, 25), wielopłaszczyznowa modernizacja wszelkich aspektów egzystencji wspólnoty bośniacko-hercegowińskiej realizowana przez administrację wiedeńską (cf. Lis, 2018, 47–48), oddziaływanie i implikacja idei odrodzeniowych z krajów sąsiednich (przede wszystkim idei ruchu iliryjskiego czy działalności kręgu zgromadzonego wokół Vuka Karadžicia; *notabene* – jak można zauważyć – ich najwyraźniejszy rezonans nastąpił w Bośni i Hercegowinie niemal pół wieku później, niż miało to miejsce w rodzimych środowiskach), przede wszystkim zaś uwarunkowany wspomnianymi okolicznościami wzrost świadomości wagi i znaczenia edukacji stanowiącej elementarny warunek rozwoju, postępu, ale także emancypacji etnosu – doprowadziło do powstania wielu instytucji kulturalnych powoływanych w duchu nowoczesnych społeczeństw zachodnioeuropejskich. Reformowano zatem system szkolnictwa⁴ (cf. Kasumović, 2023, 220–227), przy czym władze cesarskie

4 Amila Kasumović zwraca uwagę na fakt, iż o ile „młodzi mużułmańscy intelektualiści uważali, że należy przyjąć europejską koncepcję edukacyjną, w kwestii rozwiązań w zakresie oświaty czerpali inspirację z Imperium Osmańskiego, a także z Egiptu czy Kaukazu” (2023, 228). Wynikało to m.in. z tego, że – jak zaznacza badaczka – „otwarcie na wzorce europejskie mużułmanie uważali, że administracja austro-węgierska również jest winna złego stanu edukacji wśród współwyznawców” (2023, 226). Ich zdaniem praktyki namiestnika były celowe, gdyż obniżając poziom i stopień wykształcenia miejscowej ludności, można było łatwiej nią zarządzać: „(...) w ciągu 30 lat rządów Austro-Węgier w Bośni i Hercegowinie nie osiągnięto znaczących rezultatów w dziedzinie oświaty, gdyż 92% ludności nadal było analfabetami. Sytuacja okazała się szczególnie niekorzystna dla ludności mużułmańskiej, gdyż odpowiedzialność za jej losy leżała w gestii Rządu Krajowego, który celowo miał utrudniać zakładanie szkół w miejscowościach, gdzie większość stanowiła ludność mużułmańska” (2023, 226).

dążyły do sekularyzacji placówek oświatowych, a zatem zastąpienia szkół wyznaniowych szkołami państwowymi (świeckimi, ludowymi). Plany te spotkały się jednakże ze zdecydowanym sprzeciwem ze strony Boszniaków, którzy uważali, że tego typu szkoły przyczynią się „zepsucia” ich dzieci, mianowicie do ich „chryścianizacji”, a co za tym idzie, do „wynarodowienia” muzułmanów, utraty przez nich tożsamości oraz negatywnie wpłyną na wartości moralne implikowane przez islam (cf. Kasumović 2023, 220–223). Zakładano ponadto towarzystwa kulturalno-oświatowe, czytelnice oraz czasopisma. Prasa stała się w istocie jednym z najważniejszych narzędzi komunikacji, które umożliwiało zainteresowanym podmiotom nie tylko kontakt z określoną grupą odbiorców, ale także możliwość bezpośredniego oddziaływania na opinię publiczną. Rynek prasowy w BiH uległ w okresie panowania austro-węgierskiego znaczącemu poszerzeniu, rozwojowi i dyferencjacji (tak pod względem tematyki, przedmiotu zainteresowania, jak i czytelników). Tomasz Jacek Lis wskazuje, że ukazujące się wówczas tytuły prasowe można podzielić na kilka grup, wśród których wyróżnia się czasopisma informacyjne, pisma naukowe i klerykalne, periodyki skierowane do nauczycieli czy też te mające na celu upowszechnianie twórczości ludowej bądź literatury (cf. 2018, 50). Łamy periodyków kulturalno-literackich stały się platformami upowszechniania nie tylko twórczości artystycznej, ale co istotniejsze języka i alfabetu (co w obliczu realizującej się pierwszej fazy rozwoju narodu, tj. unifikacji językowej i kulturowej, było niezbędne dla przebiegu dalszych etapów procesu narodotwórczego), propagowania wartości (narodowych i konfesyjnych) inherentnych dla danej wspólnoty, częstokroć także do przekazywania treści politycznych. Szczególną uwagę ze względu na ich istotne znaczenie w kontekście szerzenia idei oświaty wśród bośniackich muzułmanów chcę poświęcić ostatniej grupie tychże czasopism, a *stricte* jednemu z nich – czasopismu „Biser”.

Czasopismo „Biser”⁵ ukazywało się z przerwami przez trzy lata – (I) od lipca 1912 roku do maja 1913 roku, (II) od czerwca 1913 roku do czerwca 1914 roku i (III) od stycznia do grudnia 1918 roku – i w założeniu

5 Podczas pisania artykułu korzystano ze zdigitalizowanej wersji czasopisma opracowanej przez oficynę Muzeum Hercegowiny w Mostarze i dostępnej w jej zbiorach: <https://www.muzejhercegovine.com/biser>. 20.02.2024.

miało stanowić dwutygodnik (o czym informuje sama redakcja na stronie tytułowej: „Biser” izlazi dva puta mjesečno). W praktyce jednak regularność ukazywania się periodyku była zachwiana – oprócz numerów publikowanych w odstępach dwutygodniowych pojawiały się także numery podwójne, jak i pojedyncze, wydawane tylko raz w miesiącu. Łącznie w okresie działalności czasopisma ukazało się sześćdziesiąt numerów (dwanaście w pierwszym roku, po dwadzieścia cztery w drugim i trzecim).

„Biser” powołany został do życia przez Muhameda Bekira Kalajdzicia – jedną z najważniejszych postaci mających spore zasługi dla rozwoju kultury i szerzenia misji oświaty przede wszystkim w Mostarze, przy czym jego inicjatywy miały istotne znaczenie dla całej wspólnoty Boszniaków. Wystarczy wspomnieć, że Kalajdžić założył pierwsze muzułmańskie wydawnictwo i drukarnię – *Prva muslimanska knjižara i štamparija* – a także serię wydawniczą „Muslimanska biblioteka” (1913). Dzięki własnej oficynie zyskał możliwość i swobodę w publikacji periodyku, jak również przestarzeń do prezentacji tekstów ważnych z punktu widzenia misji przyświecającej jego działalności – zjednoczenie, emancypacja, odrodzenie i oświata: „čisto muslimansko okupljanje, čiji je cilj islam, put prosvjeta, a oružje – znanje i naobrazba” (za Hadžiosmanović, 2004, 62). Celem podjętej inicjatywy wydawniczej była publikacja utworów (głównie literackich) tak w oryginale, jak i w przekładach z języków orientально-islamskich, które wcześniej ukazały się w nieistniejącym już piśmie „Behar” bądź też nie znalazły swego miejsca na stronach nowego pisma „Biser”. Biorąc pod uwagę warunki i okoliczności, w których powołana została ta instytucja oraz zadanie, jakie jej twórcy przed sobą postawili, inicjatywę można określić jako dalece ambitną. Pomimo że nie udało się w pełni zrealizować planów związanych ze zgromadzeniem i uwiecznieniem w postaci wydawnictw zwartych wszystkich najważniejszych wówczas dla bośniackich muzułmanów dzieł literackich i naukowych, by w ten sposób umożliwić dostęp do nich jak najszerszemu gronu odbiorców, to jednak realizację projektu można ocenić bardzo pozytywnie. Jak odnotowuje Lamija Hadžiosmanović, mimo że w pierwszej edycji udało się opublikować tylko około osiemdziesięciu tekstów, a co za tym idzie, nie wszystkie, które należało i które zapowiadano, to „(...) svojom aktivnošću na polju pisane riječi učinila dosta” (2004, 62).

Prawdziwym i w opinii wielu badaczy najważniejszym ośrodkiem boszniackiego ducha w drugim dziesięcioleciu XX wieku był wydawany w Mostarze periodyk „Biser”⁶. Mostar – jak bywało to już w czasach osmańskich – odegrał wówczas ponownie rolę swoistego centrum przekazu myśli kulturalnej, literackiej i filozoficznej. Stało się tak, po pierwsze, za sprawą obecności tamże grupy intelektualistów, literatów i aktywnych na polu kultury działaczy zgromadzonych wokół Kalajdzicia, jak: Mirhab Škuri Karišiković, Abdurezak Hifzi Bjelavac, Muhamed Behlilović, Husein Đogo Dubravić, Omer A. Balić i najsłynniejsza oraz najbardziej zasłużona postać – Musa Ćazim Ćatić⁷; po drugie zaś w obliczu genezy powołania pisma, której to okoliczności wskazano *explicite* w opublikowanym w pierwszym numerze tekście redakcji skierowanym do czytelników *Riječ-dvije o pokrenuću „Bisera”*. Podkreślono w nim przede wszystkim, że wobec zamknięcia czasopism „Behar” i „Gajret” życie literackie i oświatowe popadły w marazm, zaś społeczność bośniackich muzułmanów straciła „ono vrelo, kojim je svoj um, svoju već od prirode razvijenu duševnu sposobnost usavršavao” (Uredništvo „Bisera”, 1912/1913, 1, 1), natomiast młodzi pisarze pozbawieni zostali narzędzia, za pomocą którego mogliby swój „duševni produkt megju svoj narod proturati i tako ga postepeno dizati kulturnom i prosvjetnom napredku (...)” (Uredništvo „Bisera”, 1912/1913, 1, 2). Inną z pobudek towarzyszących założycielom periodyku była masowa migracja Boszniaków do Turcji, co wzbudzało obawy o depopulację i w konsekwencji osłabienie pozycji muzułmanów oraz ich „rozpłynięcie się” wśród chrześcijan, a co z tym związane,

6 Szczegółowego omówienia treści pisma oraz klasyfikacji tematycznej ukażących się na jego łamach artykułów dokonały Emija Memija i Lamija Hadžiosmanović w publikacji „Biser”. *Književno historijska monografija i bibliografija* (cf. 1998). Oprócz części analitycznej monografia zawiera także zestawienie bibliograficzne obejmujące cały okres wydawania periodyku.

7 Musa Ćazim Ćatić od ósmego numeru czasopisma (1912) zostaje jego redaktorem naczelnym i pełni tę funkcję przez półtora roku. Okres ten to czas rozkwitu periodyku, jego największej popularności i świetności. Całkowite poświęcenie się przez Ćaticia pracy na rzecz pisma zaowocowało zarówno licznymi autorskimi utworami literackimi, jak i szeregiem przekładów. Historycy literatury zgodnie orzekają, że w latach 1912–1914 pisarz stworzył więcej (*notabene* w większości bardzo dobrych) utworów, niż miało to miejsce w całej jego wcześniejszej karierze artystycznej (cf. Rizvić, 1980, 309–323).

wynarodowienie i utratę swej – mającej proveniencję islamską – tożsamości. Chciano zatem wykorzystać medium prasy do wzmacniania samoświadomości konfesyjno-etnicznej, a tym samym potwierdzenia i zachowania przymiotów swej wyjątkowej tożsamości ukonstytuowanej na fundamentach słowiańskiego pochodzenia, nadbudowywanego przez ponad cztery stulecia dziedzictwem orientalno-islamskim. Narzędziem służącym do tego celu miała stać się edukacja znajdująca jednakże swe źródła i punkt odniesienia w islamie. Religia stanowiła bowiem dla ówczesnych muzułmańskich mieszkańców BiH nie tyle jeden z komponentów ich tożsamości, ile jej prymarny, nienaruszalny i niepodważalny trzon – jak konstatuje w swym artykule *Bosanskohercegovački identitet(i) – mit(ovi) i/ili stvarnost* Marinko Zekić – „(...) za Bošnjake (...) je osjećaj pripadnosti islamu kao temeljnome izvoru muslimanskog identiteta (...) predstavljao neupitnu egzistencijalnu konstantu koja nije ostavljala mjesta identitetskim nedoumicama” (2017, 112). W obliczu bezpośredniego zagrożenia m.in. ze strony zachodnioeuropejskiego zarządcy ważkość oraz rola troski o pielęgnowanie, zachowanie, przekazywanie i wzmacnianie wiary stała się kwestią najistotniejszą i konieczną z punktu widzenia trwającego procesu definiowania i kształtowania się (koncepcji) przynależności etniczno-narodowej. Główną ideą przyświecającą czasopismu „Biser” stało więc hasło zawarte w podtytule periodyku, czyli „szerzenie oświaty wśród muzułmanów w Bośni i Hercegowinie”. Przy czym warto zwrócić uwagę na fakt, że w drugim roku ukazywania się pisma, w jego trzecim numerze, podtytuł zmodyfikowano, doprecyzowując czy też radykalizując, iż chodzi *sensu stricto* o upowszechnianie „islamskiej oświaty” – „List za širenje islamske prosvjete”. Informacja ta odzwierciedla wyraźną deklarację zespołu redakcyjnego, definiuje ukierunkowanie ideowo-koncepcyjne pisma, a także nakreśla ścieżkę jego działalności, która swe szersze objaśnienie znajduje w cytowanym już słowie od redakcji:

Ovaj novi poučno-zabavni list, kog pokrećemo, zove se „Biser”. Pisati će u čisto islamskom duhu, te se ne će upuštati u politička pitanja, jer stojimo na tom stanovištu, da je našem narodu preče prije dušveno prosvjetljenje i usavršenje, nego li prazna politika, koja – unaprijed budi rečeno, ne će u našem listu mjesta imati. Dakle list „Biser” baviće se jedino

i isključivo prosvjetijenjem i kulturnim podizanjem našeg naroda, te će pojedino gradivo donositi u čisto islamskom duhu, kako bi mogao zaći u sve slojeve našeg naroda kao i u naše porodice, gdje je još najpotrebniji (...). U kratko: „Biser” će gledati da probudi našu svijest, da se već jednom maknemo s naše dosadanje mrtve točke, gdje se je mnogo pero slomilo, mnogo lijepa i plemenita ideja ugasnula, mnogo veliko djelo propalo (Uredništvo „Bisera”, 1912/1913, 1, 1).

W kontekście przytoczonego fragmentu należy zwrócić uwagę na dwie zasadnicze kwestie – po pierwsze pismo w zamyśle jego twórców miało mieć charakter dydaktyczno-rozrywkowy, aczkolwiek utrzymany i osadzony w duchu islamskim, po drugie zaś jednoznacznie, już na samym wstępie, odżegnano się w nim od polityki. W istocie redaktorzy periodyku przez cały okres jego publikacji, z jednej strony, nie poruszali wprost spraw związanych z polityką, jak również w żaden sposób nie odnosili się do jej wybranych zagadnień czy bieżących wydarzeń – dotyczyło to także burzliwego i napiętego czasu tuż przed wybuchem pierwszej wojny światowej oraz reperkusji teje już po zakończeniu zawieruchy wojennej⁸. Jednak z drugiej strony sporą przestrzeń zajmowały w nim teksty poświęcone panislamizmowi⁹ – idei polityczno-religijnej,

8 Gwoli ścisłości należy jednak nadmienić, że dwukrotnie w piśmie pojawiły się teksty – komentarze do sytuacji politycznej: po pierwsze dotyczy to komedii Huseina Đoga *Doktor Lacmanin*, w której pojawiają się ironiczne aluzje do wydarzeń związanych w wojnami bałkańskimi, po drugie w trzecim roku publikacji czasopisma, już po zakończeniu pierwszej wojny światowej, anonimowy autor informuje o powstaniu wspólnego państwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców.

9 Już w pierwszym numerze periodyku pojawia się tłumaczenie tekstu Azm-zade Refik-bega *Panislamizam i Evropa*, który rozpoczyna się od wyraźnej deklaracji: „S pomoću Boga velikoga i blagoga započinjem, uzdaajući se u potporu pravde i povijesti. Namjera mi je, da ovom prilikom progovorim o neprijateljskom pisanju evropske štampe, koja postaje sve to neraspoloženijom, a koja je kadra navesti evropske državničke na sasmas neopravdane korake i u budućnosti biti uzrokom patnjama na hiljadama ljudi” (Azm-zade Refik-beg, 1912/1913, 1, 3). Artykuły (przede wszystkim tłumaczone z języków islamsko-orientalnych, ale także z języka francuskiego) dotyczące panislamizmu, jego założeń i uwarunkowań historycznych ukazują się w pierwszych dwóch latach publikacji czasopisma systematycznie i z dużą regularnością (we fragmentach, w kolejnych numerach, często na pierwszych stronach).

która zrodziła się wśród muzułmanów jako reakcja na działania świata zachodniego i rodzące się tamże analogiczne „panideologie”, przede wszystkim zaś jako obrona przed przybierającym na sile imperializmem zachodniej cywilizacji (cf. Vervaet, 2013, 317). Panislamiści uważali, że „glavni razlog zastojanja i propadanja Carstva bilo je nepoštovanje glav-nih učenja i vrijednosti islama” (Vervaet, 2013, 317). Jak zatem wyraźnie można dostrzec, mimo iż z założenia – i wobec deklaracji jego twórców – „Biser” miał być periodykiem apolitycznym, to jednak w praktyce i w samej swej istocie wynikającej z koncepcji pisma jego ideologiczna, a więc i polityczna neutralność była niemożliwa. Nie do końca można się więc zgodzić z konstatacją Memiji i Hadžiosmanović, że „Što se tiče politike, «Biser» je apsolutno izvan svih tokova” (1998, 17). Sam fakt, iż – jak słusznie stwierdza Stijn Vervaet – „Panislamizam je (...) nastojao da politički okupi sve muslimane, pružajući im svojevrsan islamski sociopolitički identitet” (Vervaet, 2013, 317) wykluczał bowiem jednoczesne propagowanie i zaszczepianie wśród czytelników idei o wyraźnej proweniencji polityczno-nacjonalistycznej i dystansowanie się od polityki. Ponadto należy także podkreślić, że intencją redaktorów dwutygodnika było upowszechnianie wiary, zgodnych z jej dogmatami wartości, postępu i edukacji, co miało stanowić płaszczyznę do potwierdzenia bośniacko-muzułmańskiej narodowości.

Nader wyraźnie dostrzec zatem można, że warstwa religijna była nie tylko osią periodyku, ale także ogniwem spajającym publicystów, literatów, artykuły czy utwory literackie z wstępnie już ukształtowaną i coraz bardziej świadomą i wykształconą publicznością czytelniczą. Muh-sin Rizvić, odnosząc się do programu założycieli periodyku, stwierdził: „Nacionalno-politička i kulturno-prosvjetna platforma «Bisera» nije bila sasvim jedinstvena, ali je kao vezu svojih vidova imala duhovni supstrat religije: ona se kretala na liniji osjećanja muslimanske narodno-vjerske posebnosti u Bosni i Hercegovini do propagiranja povezanosti sa drugim narodima islamske religije u svijetu” (za Lešić, 1990, 448).

Nakreślona powyżej orientacja pisma nie powinna jednak dziwić wobec co najmniej kilku czynników oddziaływujących wówczas na wspólnotę bośniackich muzułmanów. Oprócz szerzej wspomnianej już presji ze strony administracji austro-węgierskiej dodać można konsekwencje tzw. procesu unaradawiania muzułmanów związanego ze swego rodzaju

rywalizacją Chorwatów i Serbów o swych słowiańskich braci, której rezultatem była kroatyzacja i/lub serbizacja muzułmanów – ów proces nasilił się szczególnie tuż po aneksji BiH: „Ovaj čin je (...) naročito aktivirao kako srpski tako i hrvatski nacionalistički diskurs o Bosni o njenom mjestu unutar «srpskih», odnosno «hrvatskih zemalja»” (Vervaet, 2013, 309). Memija i Hadžiosmanović oceniają tę sytuację znacznie radykalniej, wskazując, że: „(...) i jedni i drugi nastoje anacionalizirati Bošnjake i privući ih na svoju stranu” (1998, 12). Egzemplifikację tego zjawiska mogą stanowić m.in. dwa wydawane przez bośniackich muzułmanów periodyki poprzedzające „Biser”, tj. „Behar” i „Gajret”, z których pierwszy swą płaszczyznę identyfikacji znajdował w ideologii prochorwackiej, drugi zaś proserbskiej (znamionami deklaracji było np. pismo – „Gajret” wydawano zarówno w alfabecie łacińskim, jak i cyrylicą, natomiast „Behar” łacinką). Ostatni, również ważny, czynnik stanowił natomiast zasygnalizowany już problem masowej emigracji do krajów islamskich.

Chcąc przeciwdziałać tym, niepokojącym z punktu widzenia utrzymania przez bośniackich muzułmanów jedności etniczno-konfesyjno-narodowej, procesom, twórcy zgromadzeni wokół Kalajdžicia uznali, że jedynie za sprawą postępu, rozwoju kultury i oświaty będą w stanie swą wspólnotę zhomogenizować i wyzwolić spod obcych wpływów. Drogą do tego miała stać się edukacja prowadzona na łamach czasopisma „Biser”, zaś ich narzędziem miało być szerokie spektrum tekstów – od licznych utworów literackich (oryginalnych i tłumaczonych głównie z języka tureckiego, arabskiego i perskiego), przez teksty problematyzujące zagadnienia z historii literatur orientalnie-islamskich, czy też informujące o bieżących wydarzeniach z bośniackiej sceny literackiej i teatralnej, jak również artykuły nasycone treściami dydaktyczno-moralizatorskimi poświęcone życiu codziennemu, tematyce szkolnictwa, oświaty i wychowaniu młodzieży, aż po diapazon prac traktujących o islamie, jego historii i filozofii, krótsze formy o charakterze *stricte* informacyjnym, dotyczące nowych publikacji, aktualnych wydarzeń kulturalnych czy szkolnictwa.

Osią tekstów (bez względu na ich typ, gatunek czy poziom artystyczny) publikowanych w dwutygodniku „Biser” było – jednostkowo realizowane w mniejszym lub większym stopniu – implikowane przez teksty przesłanie, iż tylko na fundamentach wiary, moralności i tradycji,

przekazywanych dzięki edukacji i nauce, można stworzyć prawdziwą nację. Szczególną funkcję przypisywano zaś w tym zadaniu kobietom, które z jednej strony miały się kształcić w duchu wartości religijnych, z drugiej natomiast przede wszystkim dbać o kontinuum dziedzictwa przodków, zachowując i utrzymując tradycyjny, patriarchalny porządek. Rolę i miejsce kobiet w społeczeństwie muzułmańskich Bośniaków na przykładzie kilku tekstów z interesującego nas periodyku szerzej omówili w swych opracowaniach Stijn Vervaeet (cf. 2013, 321–331) i Amila Kasumović (cf. 2023, 219–241). Przede wszystkim w oparciu o analizę swoistego manifestu bośniackich muzułmanek – *O ženskom pitanju* – którego rzekomym autorem jest kobieta – Razija (prawdopodobnie jednak tekst został napisany przez Šemusdina Sarajlicia; cf. Vervaeet, 2013, 321) wysnuli kilka symptomatycznych wniosków sprowadzających się w znacznej mierze do dychotomicznego obrazu pozycji kobiet i przypisanych im społecznych powinności. W pierwszej kolejności odnotowywać można sprzeczność pomiędzy eksponowaną potrzebą postępu a koniecznością poszanowania tradycji islamu, przede wszystkim zaś wynikającego z jemu właściwego modelu rodziny. Razija wskazuje na potrzebę edukacji i oświecenia kobiet w duchu nowoczesnym, przy czym szkoła i oświata mają służyć przygotowaniu dziewcząt do lepszego realizowania się na łonie rodziny, która stanowi „jądro nacji” (*nukleus nacije*) (cf. Vervaeet, 2013, 322): „(...) naše [se] pitanje može riješiti jedino modernom naukom, školom i prosvjetom, da mi žene danas sutra bude-mo dobre kućanice, gospodarice, supruge i majke” (Razija, 282). Co więcej autor(ka) owego swoistego manifestu wskazuje kwestię kobiet jako klucz i warunek konieczny do rozwiązania problemów całej wspólnoty: „Pitanje nas žena, to je naše životno pitanje, čije sretno i mudro riješenje znači spas i napredak našeg naroda a nesretno propast našu” (Razija, 282), zaś tekst wieńczy apel o powołanie nowoczesnych szkół żeńskich, aby kobiety same mogły zatroszczyć się o swoje potrzeby – naturalnie – w poszanowaniu tradycji i dogmatów wiary¹⁰.

¹⁰ „Mi, bosanske muslimanke, apeliramo na našo rodojube, a naročito na našeg vjerskog poglavicu, novoimenovanog reis-el-ulemu, da se naše jadne prilike počnu već jednom popravljati osnivanjem modernih ženskih škola, kako ćemo

Zarówno Vervaet, jak również Kasumović zwracają ponadto uwagę na fakt, że o sytuacji kobiet i ich prawach dyskutują na łamach czasopiśma „Biser” głównie mężczyźni, zaś ich światopogląd i rzekomo progresywna wizja pozycji kobiet kreślona jest w sposób dalece stereotypowy i silnie osadzony w ramach tradycyjnego porządku społeczeństwa patriarchalnego (cf. Vervaet, 2013, 322–326; cf. Kasumović, 229–230). Jednocześnie warto nadmienić, że tak jak w przypadku tematyzowanych i dyskutowanych w periodyku problemów z innych płaszczyzn życia również *à propos* tematu kobiet odwoływano się przede wszystkim do przykładów z innych krajów islamskich Turcji, Syrii czy Egiptu, stawiając je za wzór. Dotyczyło to zarówno modeli edukacji, jak również zachowania kobiet – przeciwstawiając im natomiast praktyki obecne – w (często przedstawianej jako zdegenerowana i szkodliwa) cywilizacji zachodnioeuropejskiej.

Można odnieść wrażenie – *inter alia* na przykładzie naszkicowanej problematyki kobiecej – że „Biser” reprezentuje podejście ściśle konserwatywne i tym samym stoi w sprzeczności z krzewioną koncepcją rozwoju w duchu nowoczesnych idei oświecenia postępu i edukacji. W istocie jednak, biorąc pod uwagę wszelkie okoliczności funkcjonowania periodyku, zarówno twórcy, jak i ich teksty (przede wszystkim dotyczy to utworów literackich) egzemplifikowali orędowane idee. Wystarczy wspomnieć, że wielu pisarzy młodej generacji aktywnie działających na niwie piśmiennictwa studiowało na uniwersytetach w Zagrzebiu czy Wiedniu, gdzie miało okazję zapoznać się z nowoczesnymi tendencjami w kulturze i literaturze, co znajdowało odzwierciedlenie w wytworach ich pracy artystycznej. Stąd też w poezji czy prozie (rzadziej tekstach dramatycznych) dostrzec można podobne zjawiska – elementy poetyki czy estetyki – jak w dziełach pisarzy chorwackich czy serbskich. Najbardziej znamieny przykład stanowi tutaj naturalnie Musa Ćazim Ćatić, w którego twórczości odnotować można wyraźną inspirację piśmiennictwem Silvije Strahimira Kranjčevića, Antuna Gustava Matoša czy Tina Ujevića (*notabene* to właśnie Ćatić wprowadza do literatury boszniackiej

formę sonetu), przy czym bośniacki literat nie wyrzeka się swego pochodzenia i artystycznej macierzy. Sanjin Kodrić trafnie reasumuje, że „(...) Ćatić w dojrzałej fazie¹¹ swej twórczości swobodniej komunikuje się z nowoczesną kulturą europejską, którą po mistrzowsku spleta ze swoim orientalnie-islamskim dziedzictwem literacko-kulturowym” (Kodrić, 2019, 115). Przykład Ćaticia emblematyczny jest dla okresu jego pracy w periodyku „Biser”, który uznaje się za przełomowy w kontekście ewolucji – duchowej, społecznej, artystycznej, ale także do pewnego stopnia politycznej – w stylu nowoczesnych idei oświeceniowych. Całokształt działalności i dorobku czasopisma można w sferze symboliki sprowadzić do archetypicznego mostu łączącego dwie religie, dwie cywilizacje i dwie kultury, którego rezultatem jest – jak konstatuje Hadžiosmanović – nowa jakość i forma ekspresji: „To je onaj period kad se Istok i Zapad susreću dajući novi kvalitet i novi izraz” (2001, 242) oraz nowa optyka postrzegania własnego położenia: „(...) koniec XIX i początek XX wieku (...) to czas, kiedy Boszniacy zaczynają postrzegać siebie tak, jak najczęściej widzą siebie i obecnie – jako naród na skrzyżowaniu/rozdrożu i jako most pomiędzy muzułmańskim Orientem a europejskim Zachodem (Kodrić, 2019, 115).

Podsumowując należy stwierdzić, że w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku czasopismo „Biser” było dla bośniackich muzułmanów niezwykle istotną platformą szerzenia wiary (implikowanych przez nią wartości i dogmatów), edukacji i postępu. Można wręcz pokusić się o stwierdzenie, iż stanowiło rdzeń ich życia społeczno-kulturalnego czy – jak sądzi Hadžiosmanović – było „trybuną islamskiej oświaty” (2004, 62). Z jednej strony dydaktyczno-rozrywkowy charakter pisma miał sprzyjać przyciągnięciu jak najszerszego grona czytelników, a publikowane w nim teksty – często niepozbawione humoru czy ironii – jednocześnie prezentowały nowe środki wyrazu artystycznego bądź też nieobecne dotąd w interesującym nas piśmiennictwie poetyki, nurty czy formy literackie. Z drugiej strony nasycone były dydaktyzmem i patriotyzmem, nie stroniły również od moralizatorstwa – miały na celu wielopłaszczyznowe kształtowanie zbiorowej tożsamości narodowej

11 Przypadającej właśnie na okres pracy w czasopiśmie „Biser”.

stanowiącej drogę do pełnej emancypacji etnosu. Zaszczepiana koncepcja progresywna w oparciu o ideę modernizacji i oświecenia osadzona została na substracie religijnym i jego orientalno-islamskim dziedzictwie cywilizacyjnym i/lub paralelnie na pryncypium, że wykształcenie stanowi element islamu, a w tym przypadku może stać się również swobodną tarczą przed asymilacją. Obrany azymut działań ukierunkowany był zatem na czerpanie wartości, wzorców i przykładów z krajów muzułmańskich, przy czym zakładał ich – przynajmniej częściowe – adaptowanie do paradygmatu postępowej cywilizacji europejskiej.

Stosunkowo krótka obecność periodyku w przestrzeni publicznej, wyraźnie naznaczona burzliwymi okolicznościami społeczno-politycznymi, z pewnością ograniczyła nieco możliwości wykorzystania pełnego potencjału czasopisma (biorąc pod uwagę m.in. nazwiska literatów zaangażowanych w jego działalność) i nie pozwoliła na realizację jego wszystkich założeń (dotyczy to na przykład powołania Macierzy Muzułmańskiej (*Matica Muslimanska*), a więc instytucji analogicznej do chorwackiej lub serbskiej). Niemniej jednak należy uwypuklić znaczące osiągnięcia twórców dwutygodnika „Biser” na kilku polach. Przede wszystkim można do nich zaliczyć wzrost świadomości wagi edukacji w egzystencji nowoczesnych wspólnot etnicznych, debatę wokół powinności kształcenia kobiet czy też ich pozycji i roli w społeczeństwie. Ponadto odnotować można również pewne zasługi na rzecz rozwoju literatury, a tym samym także edukacji kolejnych pokoleń, m.in. poprzez publikowanie na łamach pisma twórczości młodego pokolenia pisarzy, całkowite poświęcenie się pracy pisarskiej i przekładowej przez Ćaticia, który „tada [je] ispisao naljepepše stranice svoje poezije, preveo najviše djela, prijie svega sa turskog jezika” (Memija, Hadžiosmanović, 1998, 19), prowadzenie działalności wydawniczej, promowanie literatury, różnego typu wydarzeń kulturalnych, w tym także życia teatralnego, jak również systematyczne gromadzenie i upowszechnianie twórczości ludowej.

Literatura

- Azm-zade Refik-beg (1912/1913). *Panislamizam i Evropa*. Prev. A. Rašidkadić. „Biser”, nr 1, s. 3–4.
- Hadžiosmanović, L. (2001). *Uloga Bisera u kulturno-prosvjetnom uzdizanju Muslimana*. „Anali Gazi Husrev-begove biblioteke”, nr 19–20, s. 237–242.
- Hadžiosmanović, L. (2004). *Uloga i značaj „Muslimanke biblioteke Muhamed Bakir Kalajdžić”*. „Bosniaca – časopis Nacionalne i univerzetske biblioteke Bosne i Hercegovine”, nr 9–10, s. 61–63.
- Jawoszek, A. (2018). *Oświecenie*. W: *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach, XVIII–XXI wiek*. Tom 1. *Oświecenie, religia, racjonalizm*. Red. G. Szwat-Gyłybowa, Warszawa: Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, s. 19–26.
- Kasumović, A. (2023). *Pomiędzy Wschodem a Zachodem. Muzułmańscy intelektualiści w pogoni za modelem emancypowanej muzułmanki na początku XX wieku*. Przeł. T.J. Lis „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, nr 150, z. 2, s. 219–241.
- Kemura, I. (2001). *Muslimanska kulturno prosvjetna društva*. „Anali Gazi Husrev-begove biblioteke”, nr 19–20, s. 227–236.
- Kodrić, S. (2018). *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*. Sarajevo: Slavistički komitet.
- Kodrić, S. (2019). *Studia o literaturze Bośni i Hercegowiny. Globalne w lokalnym*. Przeł. M. Połczyńska, M. Jankowska. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Lešić, Z. (1990). *Pripovjedačka Bosna I. Konstruiranje žanra*. Sarajevo: Insititut za književnost Svjetlost.
- Lis, T.J. (2018). *Polonica w czasopiśmiennictwie Bośni i Hercegowiny w okresie austro-węgierskim (1878–1918)*. „Studia lexicographica”, nr. 22, s. 47–62.
- Malcolm, N. (2011). *Bosna. Kratka povijest*. Prev. Z. Crnković. Sarajevo: Buybook.
- Memija, E., Hadžiosmanović, L. (1998). *Biser. Književno historijska monografija i bibliografija*. Sarajevo: Nacionalna i univerzetska biblioteka Bosne i Hercegovine.
- Razija (1913/1914). *O ženskom pitanju*. „Biser”, nr 17–18, 282.
- Rizivanbegović, F. (2001). „Anali Gazi Husrev-begove biblioteke”, nr 19–20, s. 343–348.
- Rizvić, M. (1980). *Bosanskohercegovačke književne studije*. Sarajevo: „Veselin Maleša”.
- Rizvić, M. (1990). *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887–1918)*. Sarajevo: Mešihat Islamske zajednice – El Kalem.
- Rizvić, M. (2001). *Doba preporoda kao prelomno u bosansko-muslimanskoj književnosti i kulturi*. „Anali Gazi Husrev-begove biblioteke”, nr 19–20, s. 9–18.
- Uredništvo „Bisera” (1912/1913). *Riječ-dvije o pokrenuću „Bisera”*. „Biser”, nr 1, s. 1–2.
- Vervaet, S. (2013). *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj. Dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*. Zagreb–Sarajevo: Synopis.
- Zekić, M. (2017). *Bosanskohercegovački identitet(i) – mit(ovi) i/ili stvarnost*. „Slavica Lodziensia”, nr 1, s. 105–118.

- **ANTONINA KURTOK** – works at the University of Silesia in Katowice. Her interests involve the history of South Slavic literature, primarily Croatian and Bosnian-Herzegovinian literature of the nineteenth and twentieth centuries, analyzed in their historical, cultural, social and political context. Her research also includes Croatian-Hungarian literary contacts and their mutual historical and cultural relations. She is the author of the monograph *Cultural and Literary Contexts of Croatian-Hungarian Relations in the 19th and 20th Centuries* (Katowice, 2019).